

Analysis of different forms of modern Salafism: focusing on the concept of Monotheism of Sovereignty

Jamal Govili Kilaneh¹, Reza Kkorasani²

Received: 2023/10/10

Accepted: 2023/12/20

Abstract

Following Salaf Saleh is the motto of many Sunni Islamic groups in the present era. Emphasizing the issues of polytheism and its examples, monotheism and how to achieve it, as well as fighting heresies in Islamic society are considered to be the most important goals of these Salafist groups. However, in practice, there are differences and, as a result, categories in this current of thought. The importance of the topic is that, on the one hand, in the last few decades, there have been many political developments in the region and the Islamic world, and on the other hand, there have been changes in the field of thought, which requires a new typology of these currents. Therefore, the basic question of the article is that “according to the intellectual and political developments in the new Salafism, based on what criteria can an objective and appropriate classification of contemporary Salafism be presented?” The proposed hypothesis is that the four criteria of “time”, “belief”, “political” and especially “sovereign unity”(Monotheism of Sovereignty) provide an inclusive and appropriate typology of this movement. For this purpose, by referring to the YouTube social network, audio and video data of prominent contemporary Salafist and non-Salafist scholars have been collected. In the following, they have been analyzed using the qualitative content analysis software Max QDA 2020. The results show themselves in the form of a flowchart, according to which currents of contemporary Salafism follow four paths, which are: fundamentalism, reformist pragmatism, revolutionary pragmatism and jihadism.

Keywords: “Contemporary Salafism”, “Types of Salafism”, “Savior Sect”(Najiya Sect), “Sovereign Unity”(Monotheism of Sovereignty)

1. PhD student of international relations, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. gavilipolitics@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-5954-5956>

2. Assistant Professor, Department of Political Science and International Relations, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (corresponding author).

reza.khorasanie@gmail.com.

<https://orcid.org/0000-0002-8468-3229>

Doi: 10.48308/pijaj.2024.234747.1497

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

تفاوت‌شناسی گونه‌های سلفی‌گرایی معاصر: با تأکید بر توحید حاکمیت

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹

جمال گویلی کیلانه^۱

رضا خراسانی^۲

چکیده

پیروی از سلف صالح، شعار بسیاری از گروه‌های اسلامی اهل سنت در عصر حاضر است. تأکید بر مباحث شرک و مصادیق آن، توحید و چگونگی حصول به آن و نیز مبارزه با بدعت‌ها در جامعه اسلامی از مهمترین اهداف این گروه‌های سلفی‌گرا قلمداد می‌شود. با این وجود، در عمل اختلافات و به تبع آن، دسته‌بندی‌هایی در این جریان فکری مطرح است. اهمیت موضوع آن است که از یک سو در چند دهه اخیر تحولات سیاسی زیادی در منطقه و جهان اسلام رخ داده و از سوی دیگر تحول و دگرگونی‌هایی در ساحت فکر مطرح شده که این مهم نیازمند گونه‌شناسی جدیدی از این جریان‌ها است. از این رو پرسش اساسی مقاله این است که «با توجه به تحولات فکری و سیاسی در سلفی‌گرایی جدید، بر اساس چه معیارهایی می‌توان یک دسته‌بندی عینی و مناسب از سلفی‌گرایی معاصر ارائه داد؟» فرضیه مطرح آن است که معیارهای چهارگانه «زمانی»، «اعتقادی»، «سیاسی» و به‌ویژه «توحید حاکمیتی» گونه‌شناسی شامل و مناسبی از این جریان‌ها را می‌نماید. برای این منظور، با رجوع به شبکه اجتماعی یوتیوب، داده‌های صوتی و تصویری علمای بارز سلفی‌گرا و غیرسلفی‌گرای معاصر جمع‌آوری شده است. در ادامه با استفاده از نرم‌افزار تحلیل محتوای کیفی مکس کیودی‌ای ۲۰۲۰ به تحلیل آنها مبادرت شده است. نتایج حاصله در قالب یک فلوجارت نشان داده می‌شود که بر اساس آن جریان‌ها سلفی‌گرایی معاصر چهار مسیر را طی می‌کنند که عبارتند از: اصول‌گرایی، عمل‌گرایی، اصلاح‌طلب، عمل‌گرایی انقلابی و جهادگرایی.

کلید واژگان: سلفی‌گرایی معاصر، گونه‌های سلفی‌گرایی، فرقه ناجیه، توحید حاکمیت.

۱. دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

gavilipolitics@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-5954-5956>

۲. استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

reza.khorasanie@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8468-3229>

مقدمه

یکی از تعابیر مورد استفاده برای جریان فعال‌گرایی اسلامی، بنیادگرایی یا اصول‌گرایی اسلامی^۳ است. این اصطلاح بیشتر بر بعد سیاسی جنبش اسلامی تاکید دارد (دکمجیان، ۱۳۸۳: ۲۴). در این پژوهش از واژه سلفی‌گرایی استفاده شده و از آنجا که بازگشت به سلف صالح و بنیادها و اصول صدر اسلام موردنظر است در معنا، با واژه بنیادگرایی برابری دارد. امروزه اصطلاح سلفیه بر یک گروه خاص اختصاص دارد. سلفیون بر مبنای پاره‌ای آرای اجتهادی در زمینه عقیدتی و احکام عملی خود را «گروه نجات یافته اسلامی» و غیر خود را بدعت‌گذار و گمراه می‌دانند (البوطی، ۱۳۸۹: ۲۶۶). این اتهام ابتداع، حتی شامل اشعریه نیز می‌شود که غالب اهل سنت (در مباحث کلامی) پیرو آن هستند.

اگرچه همه گروه‌های سلفی‌گرا خود را پیرو سلف می‌دانند، اما در عمل شاهد تفرقه و تضادهای زیادی بین آنها هستیم به نحوی که به تکفیر یکدیگر نیز می‌انجامد. آنچه که در سوریه و دیگر مناطق و در میدان عمل بین گروه‌های سلفی گرا رخ داد، شاهد این اختلاف عمیق بین آنهاست. هرچند همه آنها در اندیشه و گفتار به ابن تیمیه و عبدالوهاب ارجاع می‌دهند و از توحید و شرک صحبت می‌کنند اما با همین اصطلاحات یکدیگر را نیز متهم می‌کنند.

به عبارت دیگر، امروزه شاهد تحولات و تعدد فکری و سیاسی در جریان سلفی‌گرایی هستیم. مطلوب پژوهش حاضر این است که با توجه به این تحولات فکری و سیاسی در سلفی‌گرایی جدید، بر اساس چه معیارهایی می‌توان یک دسته‌بندی جامع و مناسب از سلفی‌گرایی معاصر ارائه داد؟ فرضیه مطرح آن است که معیارهای چهارگانه «زمانی»، «اعتقادی»، «سیاسی» و به‌ویژه «توحید حاکمیتی» گونه‌شناسی شامل و مناسبی از این جریان ارائه می‌نماید. برای این منظور، با رجوع به شبکه اجتماعی یوتیوب، داده‌های مرتبط صوتی و تصویری علمای بارز سلفی‌گرا و غیرسلفی‌گرای معاصر جمع‌آوری شده است. در ادامه، با استفاده از نرم‌افزار تحلیل محتوای کیفی مکس کیودی‌ای ۲۰۲۰^۴ به تحلیل آنها مبادرت شده است.

پیشینه پژوهش

یکی از تقسیم‌بندی‌های کلی در باب سلفیت، تقسیم به قدیم و جدید است که در آن سلفیه قدیم از ابن تیمیه تا محمدبن عبدالوهاب و سلفیه جدید نیز از افغانی و عبده به بعد را شامل می‌شود (الشواشی، بی تا). جریان وهابیت بر اساس زمان به گونه‌ای دیگر قابل تقسیم است: از دعوت تا مرگ محمدبن عبدالوهاب؛ دوم، انتشار وهابیت در شبه جزیره عربستان و

۳. اصولیه الاسلامیه

مرحله سوم بازگشت دولت سعودی به بنیان‌های فکری و تسلیم در برابر استلزامات جدید (بابائی و خراسانی، ۲۰۱۴: ۷۶-۱۰۰).

ویکتوریوچ نیز سه نوع سلفیت را نام می‌برد که شامل پاک‌دینان، سیاسیون و جهادیون می‌باشد (Wiktorowicz, 2006). علی‌عید سلفی‌گرایی را به مسالمون و جهادیون تقسیم می‌کند (علی‌عید، ۲۰۰۸). در یک تقسیم‌بندی دیگر، جریان‌های فکری درون اجتماع سلفیت را به سه گروه «جامیه»، «سروریه» و «قطیبه» تقسیم می‌کنند (الرشید، ۱۳۹۳: ۴۵) و (میراحمدی و ولدییگی، ۱۳۹۳: ۱۱۲). برخی نیز سلفی‌گرایی را در دو دسته «الاصولیون» (اصول‌گرایان) و «الحرکیون» (عمل‌گرایان) قرار می‌دهند (بال، ۲۰۱۴: ۱). در نقد کلی این دسته‌بندی‌ها باید گفت که تنها توجه به یک معیار به تنهایی نمی‌تواند به یک دسته‌بندی مناسب از سلفی‌گرایی بیانجامد. لذا در این پژوهش با استفاده از معیارهای زمانی، اعتقادی، سیاسی و توحید حاکمیت تلاش بر ارائه دسته‌بندی مناسبی از این جریان است.

چارچوب مفهومی

معنای اصطلاحی "سلف" شامل سه قرن نخست حیات امت اسلامی یا عصر طلایی (العهد الذهبی) می‌شود. هرچند واژه "سلفیه" از نظر مضمون علمی یا واقعیت اسلامی، نمی‌تواند تنها بر یک گروه از مسلمانان منطبق شود و این گروه را از دیگر گروه‌های اسلامی جدا کند (البوطی؛ ۱۳۸۹: ۳۲-۱۹)، اما با این وجود امروز، سلفی‌گرایی بر جریان‌های فکری خاصی در جهان اسلام دلالت دارد. تعدد این گروه‌ها موجب تلاش برای دسته‌بندی آنها بر اساس معیار زمانی، اعتقادی (مسایل توحید و شرک) و فقه و اجتهادات شده است.

این معیارها و دسته‌بندی‌های صورت گرفته، قطعاً در ابضاح تفاوت‌های سلفی‌گرایان یاری‌گر خواهند بود. اما در این پژوهش، معیارهایی مطرح می‌شود که به ابضاح بیشتر و بهتر تفاوت‌های درونی سلفی‌گرایان و نیز تفاوت آنها با غیر خودشان، خواهد انجامید. برای رفع کمبودهای آثار و معیارهای قبلی و یا تقویت آنها، در این مقاله مهم‌ترین نقاط اختلافی سلفی‌گرایان با دیگران و نیز بین خودشان، عبارتند از معیارهای زمانی، اعتقادی (نگاه به دیگر فرق اسلامی) و سیاسی (نگاه به سیاست و فعالیت سیاسی) که زمینه را برای معیار اصلی یعنی توحید حاکمیت (نگاه به حکام فعلی) فراهم می‌کند.

به عبارت بهتر، با اضافه کردن معیار اعتقادی (بر اساس حدیث افتراق)، از شمولیت معیار زمانی کاسته خواهد شد و سلفی‌گرایی از دیگر جریان‌های غیرسلفی تفکیک می‌شوند. در ارتباط با معیار سیاسی نیز، با اضافه کردن معیار توحید حاکمیت، تفاوت‌ها و اختلافات درونی این جریان روشن‌تر خواهد شد. اختلافاتی که اگرچه جنبه و صبغه سیاسی دارد، اما به شکاف

اعتقادی منجر شده است. طبق ادعای مقاله، این روند، شفاف‌تر و بهتر از دیگر بررسی‌ها به ارائه یک دسته‌بندی و تقسیم‌بندی مناسب از این جریان‌ها و تفاوت‌های موجود کمک خواهد کرد.

سلفی‌گرایی

سلفی‌گرایی (در معنای امروزی آن) از قرن ۴ به بعد پیدا شد. آنان از دل مذهب حنبلی ظاهر شدند اما بسیاری از آرای آنان توسط علماء برجسته حنبلی به چالش کشیده شد (الشوایشی، بی تا: ۱۰). این گروه در قرن هفتم ظهور تازه یافتند و ابن تیمیه آن را دوباره احیاء کرد و مسائل دیگری به آن افزود، [که موجب تضاد بین او و علماء معاصرش شد]. آثار ابن تیمیه بیشتر در رد اهل تصوف، تشیع و اشاعره بود (شحرور، ۲۰۱۵: ۷۰-۷۲). سپس در قرن دوازدهم در شبه جزیره عربستان، محمدبن عبدالوهاب این اندیشه را احیاء کرد (فرمانیان، ۱۳۸۸: ۲۵۴) و پیروان او اکنون با عنوان وهابی نامبردارند (Bin Ali, 2015: P.49). و (الطائی: ۲۰۱۲: ۱۵۱).

مکتب اهل حدیث و شخص احمد ابن حنبل را نباید به عنوان منبع و منشا سلفی‌گرایی قلمداد کرد. هر چند ابن تیمیه، ابن قیم الجوزی و محمد بن عبدالوهاب از اصطلاح «اهل حدیث» و مکتب حنبلی استفاده می‌کردند اما نمی‌توان آنان را حنبلی نامید بلکه تفکر این افراد بیشتر به خوارج نزدیک است تا به اهل حدیث (الطلبی، ۱۳۹۲: ۱-۴۴۰). وهابیون مسئله تکفیر را از فتاوی افراطی ابن تیمیه به ارث بردند، در حالی که حکم تکفیر در مسائلی مانند زیارت قبور، توسل به صالحان و ... در میان فقها سابقه نداشته است (الطلبی، ۱۳۹۲: ۴۴۶). از نظر علمای اهل سنت، سلفی‌گری / وهابیت در عقیده بین خوارج / حشویه و کرامیه / مجسمه جمع می‌زنند. به عبارت بهتر سلفیه (وهابیت) از خوارج، تندروی و از سه تفکر دیگر (یعنی حشویه، کرامیه و مجسمه) تجسیم را می‌گیرند.

گونه‌شناسی بر اساس معیار «زمان»

یکی از تقسیم‌بندی‌های کلی در باب سلفیت، تقسیم به قدیم و جدید است. سلفیه قدیم متفکرینی از جمله ابن تیمیه و شاگردان او و نیز خود محمد بن عبدالوهاب را در بر می‌گیرد که سازمان دهندگان اصلی این تفکر در گذشته بوده‌اند. اکثر جریان‌ها و شخصیت‌های دوران جدید (مانند سید جمال‌الدین اسدآبادی، محمد عبده، رشید رضا و امثال آنها) هم در زمره سلفیون جدید قرار می‌گیرند. برای مثال، برخی بر اساس مقوله «اصلاح دینی» و نگاه در چارچوب دین به تراث، دو دسته و نوع برجسته را شامل گروه‌های سنتی و گروه‌های سلفی جدید دانسته‌اند (ولد اباه، ۲۰۱۴: ۱۸-۱۷). از جمله کسانی که کل جریان‌ها اسلام‌گرایی معاصر را تحت عنوان سلفی‌گرایی قلمداد می‌کنند می‌توان جمال باروت و ابراهیم آداب را نام برد. آنها دو گرایش اعتدالی (اخوانی) و افراطی در سلفیت جدید را از هم

تفکیک کرده‌اند. گرایش اعتدالی بر دعوت و تربیت اسلامی تأکید دارد اما نوع افراطی بر اهمیت جهاد انگشت می‌گذارد (احمدوند، ۱۳۸۸: ۱۳). اما باید در این شمولیت سلفی‌گرایی جدید تشکیک کرد. شعار «سلفیه» و بازگشت به سلف، در مصر دوران اشغال به دست انگلستان مطرح شد. حرکت «اصلاح دینی» به رهبری جمال‌الدین و عبده شکل گرفت. مصادف با این جنبش، مذهب وهابی در حجاز گسترش یافته بود. وجه مشترک این دو جریان عبارت از پیکار با بدعت‌ها و خرافه‌ها و به‌ویژه بدعت‌های صوفیان بود. لذا از این رهگذر، وهابیان واژه سلفیت را جایگزین وهابیت کردند (البوطی؛ ۱۳۸۹: ۲۶۰-۲۵۹). اما این استعمال لفظ سلفیه توسط وهابیان را نباید به معنای یکی بودن این دو جریان در نظر گرفت. کسانی مانند عبده و رشید رضا را نمی‌توان در کنار بن لادن و زرقاوی قرار داد و نباید دایره سلفیت جدید را در این حد فراخ در نظر گرفت.

در اینجا، برای رفع ایراد وارده بر معیار زمان، بر اساس معیار «اعتقادی»، سعی در بررسی تفاوت آنها با دیگر اندیشه‌ها از جمله اخوانی، صوفی‌گری، تشیع و ... خواهد شد. لذا اعتقاد به «ناجیه بودن خود و باطل بودن دیگران» مبنای این تفکیک قرار می‌گیرد. این ناجیه بودن نیز به معنای پیروی از منهج سلف صالح است.

گونه‌شناسی بر اساس معیار اعتقادی: نگاه به دیگر فرق

مبحث توسل به صالحین، برداشت، تعریف و مصادیق بدعت، توحید و شرک مواردی هستند که شکاف و اختلاف گروه‌های سلفی با دیگران را موجب شده‌اند. برای انضمامی و عینی کردن این مبحث، «حدیث افتراق» را مبنای این بررسی اعتقادی قرار داده‌ایم. اهمیت این حدیث و چنین برداشتی از آن، در امر «تکفیر» دیگران است. در این ارتباط، برای یافتن داده‌های مورد نظر و مرتبط، با استفاده از کلید واژه‌های «حدیث الافتراق»، «حدیث التفریق»، «فرقه الناجیه» و «طائفه المنصوره» در داده‌ها و محتواهای تولید شده در شبکه اجتماعی یوتیوب جستجو انجام شده است. در نهایت این داده‌ها، شامل داده‌های صوتی و تصویری ۲۱ نفر از علمای بارز سلفی و غیرسلفی شد.

الف. تحلیل نظرات علمای معاصر در باب حدیث افتراق

بعد از تبدیل این داده‌های صوتی و تصویری به نوشتار و متن، با استفاده از نرم افزار مکس کیودی‌ای به کدگذاری و تحلیل آنها اقدام شده است. کدهای اختصاص داده در کل، شامل ۱۵ مورد می‌شود. یکی از کدهای اختصاص داده شده مربوط به مسأله علم الرجال و حدیث شناسی است. اینکه در کل چه نگاهی به صحت و سقم حدیث افتراق وجود دارد. نتیجه حاصله به گونه زیر است:

کل حدیث صحیح است / ۱۱ نفر	کل حدیث موضوع است / ۳ نفر	حدیث ضعیف است / ۱ نفر
رمضان البوطی	حسن السقاف	محمد منتصر الازیرق
سلمان بن ناصر العلوان	کمال حیدری	
شیخ اسحاق الحونینی	عدنان ابراهیم	
شیخ سلیمان الرحیلی		
صالح الفوزان		
عثمان الخمیس		
محمد المسیر		
محمد بن صالح العثیمین		
محمد بن مبارک الشرافی		
محمد فاروق علی		
محمد ناصرالدین الالبانی		

نکته مهم در این بین آن است که بیشترین تعداد قائلین به صحت حدیث، سلفی‌گرایان هستند. اینان هم حدیث را صحیح می‌دانند و هم در معنادهی به آن دست به تاویل نمی‌زنند. در این بین برخی از غیرسلفی‌گرایان از جمله البوطی و المسیر نیز یافت می‌شوند اما تفاوت این دو با سلفی‌گرایان در این است که این دو در معنا دهی به آن بسیار متفاوت از سلفی‌گرایان عمل می‌کنند که در کدهای بعدی مشخص خواهد شد.

برخی دیگر از این علما بر این اعتقادند که این حدیث را باید به دو بخش تقسیم کرد. بخش اول که خبر از تفرقه در امت اسلامی می‌دهد و بخش دوم که در باب اهل آتش و عذاب بودن امت، به جز یک گروه است. بخش دوم را ۵ نفر از این علما اضافه و غیر صحیح می‌دانند که عبارتند از: شیخ مصطفی العدوی، عبدالقادر الحسین، علی جمعه، محمد حسن الددو و یوسف القرضاوی. همگی این علما غیرسلفی/وهابی هستند. این حاکی از نگاه غیر تکفیری این عالمان غیرسلفی است. علی جمعه معتقد است که حدیث افتراق حدیثی است که در آن «ادراج» حادث شده است. یعنی بخش دوم آن جزء حدیث نیست و بر آن اضافه شده است.

یک کد دیگر را به معنای واژه «امه» در این حدیث اختصاص داده‌ایم. دو دیدگاه در این باب وجود دارد. یکی آن را به معنای امه الدعوه و دیگری امه الاستجابه می‌داند. امت الدعوه کل جامعه بشری را شامل می‌شود که پیامبر(ص) برای دعوت به سوی آنان ارسال شده است. اما امت استجابیه تنها شامل مسلمانان است.

منظور از امت، امت استجابیه است / ۱۳ نفر	منظور از امت، امت الدعوه است / ۲ نفر
سعید فوده	رمضان البوطی
سلمان بن ناصر العلوان	محمد المسیر
شیخ اسحاق الحونینی	
شیخ سلیمان الرحیلی	
شیخ مصطفی العدوی	
صالح الفوزان	
عبدالقادر الحسین	
عثمان الخمیس	
محمد بن صالح العثیمین	
محمد بن مبارک الشرافی	
محمد حسن الددو	
محمد فاروق علی	
محمد ناصرالدین الالبانی	

دو نفری که در معنا دهی به کلمه امت در این حدیث، آن را امت الدعوه معنا می‌کنند، غیرسلفی بوده و بر این اساس معنای این حدیث چنین خواهد بود («...تمامی ادیان دیگر دوزخی هستند؛ به غیر از اسلام و قائلین به شهادتین»). در میان دسته دوم نیز به جز فوده و الحسین، الددو و العدوی همگی از سلفی‌گرایان‌اند. این چهار نفر غیرسلفی‌گرا نیز قسمت دوم حدیث را اضافه می‌دانند. در نتیجه این کد نیز، اکثریت علمایی که امت اسلام را مخاطب این حدیث دانسته شامل علمای سلفی‌گرا می‌باشند. یکی دیگر از کدهای اختصاص داده شده عبارت است از اینکه آیا فرقه ناجیه کل اسلام را در بر می‌گیرد یا تنها شامل یک فرقه اسلامی خاص است. نتایج حاصله از این کد به قرار زیر است:

فرقه ناجیه، اسلام به معنای کلی آن / ۱۱ نفر	فرقه ناجیه، یک فرقه در درون فرق اسلامی / ۹ نفر
عدنان ابراهیم	شیخ اسحاق الحونینی
عبدالقادر الحسین	صالح الفوزان
سید کمال الحیدری	عثمان الخمیس
شیخ مصطفی العدوی	شیخ سلیمان الرحیلی
سعید فوده	محمد بن صالح العثیمین
رمضان البوطی	محمد بن مبارک الشرافی
السید الحسن السقاف	محمد فاروق علی
علی جمعه	محمد ناصرالدین الالبانی

محمد المسیر	سلمان بن ناصر العلوان
محمد منتصر الازریق	
یوسف القرصاوی	

در اینجا نیز نکته مهم آن است که تمامی این ۹ نفر از علمایی که فرقه ناجیه را یکی از فرق اسلامی می‌دانند، سلفی‌گرا هستند. در مقابل، علمایی که کل اسلام را فرقه ناجیه می‌دانند، غیرسلفی‌گرا هستند. یکی دیگر از کدهایی که می‌توان تعریف کرد عبارت از نگاه این علما به خود مساله اختلاف در امت است. به نحوی که برخی آن را نشانه مدح امت اسلامی دانسته و برخی نیز آن را نکوهش می‌کنند. عدد علمای این دو طرف برابر است.

ذم افتراق امت در این حدیث/ ۵ نفر

مدح افتراق امت در این حدیث/ ۵ نفر

سعید فوده	السید الحسن السقاف
سید کمال الحیدری	شیخ اسحاق الحونینی
محمد المسیر	شیخ سلیمان الرحیلی
محمد حسن الددو	صالح الفوزان
محمد منتصر الازریق	محمد بن صالح العثیمین

در اینجا نیز مدح کنندگان همگی از علمای غیرسلفی هستند. برای مثال کمال الحیدری بیان می‌دارد که اختلاف، طبیعت و ذات تفکر و دین است. الددو معتقد است که در این خبر نشانه‌ای از مدح امت اسلامی است که از ادیان دیگر بیشتر خواهند بود. در ارتباط با این کد نیز به جز السقاف، تنها علمای سلفی‌گرا هستند که اختلافات بین فرق اسلامی را مذموم و نامیمون می‌دانند. علمای غیرسلفی در بحث تکفیر دیگران بسیار احتیاط می‌کنند و به سادگی فردی از جامعه اسلامی را کافر قلمداد نمی‌کنند. برعکس، این قضیه در میان سلفی‌گرایان به این گونه نیست و حکم تفسیق و تکفیر به راحتی صادر می‌شود. بر همین اساس یکی از کدهای این پژوهش را تلاش علما برای عدم تکفیر دیگر فرقه‌های اسلامی قرار دادیم. در میان جامعه آماری ما، ۱۵ نفر از علما، مخالف تکفیر دیگر گروه‌ها و فرقه‌های اسلامی بوده‌اند.

تلاش برای	السید الحسن السقاف، رمضان البوطی، سعید فوده، سید کمال الحیدری، شیخ مصطفی العدوی، عبدالقادر
عدم تکفیر	الحسین، عثمان الخمیس، عدنان ابراهیم، علی جمعه، محمد المسیر، محمد بن مبارک الشرافی، محمد حسن الددو،
دیگران	محمد فاروق علی، محمد منتصر الازریق و یوسف القرصاوی

نتیجه این قسمت نیز نشان دهنده آن است که قریب به اتفاق کسانی که از تکفیر دیگر فرقه‌های اسلامی اجتناب می‌کنند، علمای غیرسلفی هستند. اگرچه در این جدول ۳ نفر از سلفی‌گرایان هم وجود دارد، اما به این نکته اساسی باید توجه داشت که علمای غیرسلفی، هم در تکفیر دیگران و هم در اهل عذاب بودن آنها سکوت می‌کنند. درحالی که سلفی‌گرایان اگرچه ورود دیگر فرق به آتش را به دلیل کفر آنان ندانند اما در گمراهی و انحراف سلوکی آنها شکی ندارند. انحراف دیگر فرقه‌های اسلامی از نظر سلفی‌گرایان، معمولاً عقیدتی و نه سلوکی است. انحراف عقیدتی نیز فرد را به سمت کفر و شرک می‌برد. علمای غیرسلفی، خود سلفی‌گرایان تکفیری را نیز تکفیر نمی‌کنند.

ب. نتیجه‌گیری معیار اعتقادی

سلفیون در صحت حدیث شک نداشته و باور راسخی به فرقه ناجیه بودن خودشان دارند. ادعای ناجیه بودن، مساوی خواهد بود با مشرک قلمداد کردن اکثریت مسلمانان از جانب سلفیون و حلالیت جان و مال آنها که حاصل آن قتل و کشتار و جنگ و آشوب خواهد بود و موجب خواهد شد که به قول حدیث پیامبر (ص) «اهل اسلام (مسلمانان) را بکشند و اهل کفر (کفار) را به حال خود بگذارند»^۵. همچنان که امروزه جلوه‌ای از آن را در خاورمیانه شاهدیم. این معیار موجب تفاوت بین سلفی‌گرایان و دیگر فرق می‌شود. برای مثال جریان غیر قطبی اخوان و شاخه‌های مختلف آن در جهان اسلام بر مبنای این معیار، متفاوت از سلفی‌گرایان هستند. در میان علمای مورد بررسی، آنهایی که صبغه اخوانی دارند، هیچ کدام قایل به صحت تکفیر دیگر فرق نیستند.

گونه‌شناسی بر اساس معیار سیاسی: جواز فعالیت سیاسی و نگاه به سیاست

معیار سیاسی، تفاوت بین خود سلفی‌گرایان را نشان می‌دهد. بر این اساس، سلفی‌گرایی را می‌توان در دو دسته اصول‌گرایان و عمل‌گرایان قرار داد. اصول‌گرایان در اساس بر کار تبلیغی و دعوت مسالمت‌آمیز و ارشاد تمرکز دارند. در حالی که عمل‌گرایان به فعالیت و مشارکت سیاسی باور دارند (بال، ۲۰۱۴، ۱) (Wiktorowicz, 2006). برای روشن شدن تقابل این دو دسته، نیاز به اشاره به نقاط عطفی است که در شکل‌گیری و برجسته شدن اختلاف این دو جریان تأثیرگذار بودند.

الف. جدایی عمل‌گرایان از اصول‌گرایان

در دهه ۱۹۸۰ سلفی‌گرایی مورد حمایت عربستان در سطح جهانی محبوبیت و گسترش فراوانی یافته بود. این نوع سلفی‌گرایی تا قبل از جنگ افغان و

۵. *يَقْتُلُونَ أَهْلَ الْإِسْلَامِ وَيَدْعُونَ أَهْلَ الْأَوْثَانِ* رواة البخاري ومسلم

خلیج فارس در عرصه سیاست، خطری را متوجه دولت‌ها و به‌ویژه پادشاهی عربستان نمی‌کرد. هرچند نقد حکومت و کارکردهای غیراسلامی آن در عربستان در اوایل قرن ۲۰ توسط جماعت اخوان (که بخشی از وهابیون بودند) شکل گرفته بود، ولی در نهایت، کار به جنگ و شکست و تبدیل آنها به یک گروه سری انجامید (بابائی و خراسانی، ۲۰۱۴: ۹۵-۹۶) و (کامروا، ۱۳۹۱: ۸۷-۸۸).

تحولات دولت ملی و اتفاقات حادث از دهه ۱۹۷۰ به بعد اسلام‌گرایان مخالف رژیم را دوباره به عرصه آورد. برخی از وهابیان با طاغوت و غیر شرعی قلمداد کردن حکومت‌ها، بنای مبارزه با آنها را نهادند. این قضیه تنها مختص یک کشور خاص نمی‌شد بلکه خاورمیانه عربی را در بر می‌گرفت (هالیدی، بوزان، بوش و دیگران، ۱۳۹۰: ۶۶). اتفاقات بعدی از جمله جهاد افغان و حمله عراق به کویت در ۱۹۹۱ در روشن شدن جبهه عمل‌گرایی و اصول‌گرایی بسیار تاثیر گذار بود.

نطفه‌های القاعده در جهاد افغان شکل گرفت (الرشید، ۱۳۹۳: ۷۵). بعد از اتمام جنگ افغان، سرنگونی حکومت‌های «مرتد» کشورهای اسلامی خطرناک‌ترین هدف القاعده از نظر سیاسی بود (گرفتیس، ۱۳۹۴: ۸۰-۸۳). جهاد افغان جهادیون را در انتقاد از آل‌سعود مصمم‌تر و متهورتر کرد (ابوبکر علی، ۲۰۱۵: ۱۲۵). حمله عراق به کویت، استقرار نیروهای نظامی خارجی در خاک عربستان را در پی داشت (کامروا، ۱۳۹۱: ۲۴۳). فتوای بن باز در جواز همکاری با دول غربی علیه عراق یکی از مواردی بود که شکاف بین علمای درباری را با دیگر سلفی‌گرایان بیشتر کرد (میراحمدی و ولدییگی، ۱۳۹۳: ۱۲۱) «الصحوه الاسلامیه» بر کل جریان‌ها و گروه‌های سلفی در کشورهای دیگر تاثیر گذاشت (بال، ۲۰۱۴: ۳).

نقطه عطف دیگر، انقلابات یا قیام‌های بهار عربی در سال ۲۰۱۱ بود. واکنش جناح‌ها و دسته‌های سلفی‌گری به بهار عربی به خوبی تفاوت‌های آنان را روشن می‌سازد. با شروع این قیام‌ها، سلفیون عمل‌گرا به سرعت وارد عمل شدند و حمایت خود را از قیام علیه حکام فاسد و ظالم جهان اسلام اعلام کردند. در حالی که اصول‌گرایان در ابتدای امر با صدور فتاوی‌ای به محکومیت تظاهرکنندگان پرداختند. برای مثال، مدخلی‌گرایان اکنون نیز بشار اسد را ولی امر دانسته و جنگ علیه او و یا حمایت از دشمنان او را جایز نمی‌دانند (بال، ۲۰۱۴: ۵-۴). حاصل این نقاط عطف آن بود که سلفی‌گری یا همان وهابیت در عربستان به دو گروه سازش‌گرا و انقلابی تبدیل شد (مضاوی الرشید، ۱۳۹۱) (بابائی و خراسانی، ۲۰۱۴: ۱۰۳).

اما با وجود این دسته‌بندی، به نظر می‌رسد که نیاز به مرحله و معیار دیگری وجود دارد که هم تفاوت‌های بین اصول‌گرایان و عمل‌گرایان و هم تفاوت‌های بین خود عمل‌گرایان را بهتر نشان دهد. برای این منظور معیار بعدی «نگاه به حکام و رژیم‌ها» در نظر گرفته شده است و بر اساس مفهوم «توحید حاکمیت» به آن پرداخته می‌شود که می‌تواند به نوعی جامع دیگر تقسیمات و معیارها باشد.

گونه‌شناسی بر اساس معیار توحید حاکمیت: نگاه به رژیم‌ها و دولت‌ها

این تقسیم بر اساس باورمندی به توحید حاکمیت و نشان دهنده نگاه به حکام و رژیم‌های سیاسی موجود جهان اسلام است. این معیار، کل سلفی‌گرایان را در یک پیوستاری از انزوا و عزلت تا انقلاب و جهاد قرار می‌دهد. در تفکر سلفی‌گرایی، توحید شامل مولفه‌های ربوبیت، الوهیت، ذات و صفات است، اما باورمندان به توحید حاکمیت، حاکمیت را به این مولفه‌ها اضافه می‌کنند و فرد موحد باید در حکومت‌داری و تحاکم نیز قائل به وحدانیت حکم و شریعت خداوند باشد. اینجاست که این مولفه و معیار به یک اختلاف عقیدتی تبدیل و موجبات تکفیر یکدیگر و یا فاسق و خارجی دانستن دو گروه جهادی و درباری را فراهم می‌کند.

نخست و در اوایل اسلام، خوارج بودند که حاکمیت را تنها از آن خدا می‌دانستند (شحرور؛ ۲۰۱۵: ۳۵). ابوالاعلی مودودی مفاهیم «جاهلیت جدید» و حاکمیت خداوند را برای نخستین بار در عصر جدید مطرح کرد. «خداوند خالق و حاکم جهان است لذا سلطه مطلقه از آن اوست، و نظام سیاسی لازم است تا تابع این حاکم بلندمرتبه (خداوند) باشد» (شحرور؛ ۲۰۱۵: ۴۵). سید قطب^۱ و برادرش محمد قطب حاکمیت و نظام‌های سیاسی را مورد حمله قرار می‌دادند. برای برپایی قوانین الهی و شریعت و اجتناب از نصب و اجرای قانونی انسانی باید به رأس نظام سیاسی توجه کرد (صراط الحق، ۲۰۰۰: ۵۲-۵۴). سید قطب با مطرح کردن توحید «القصور» و توحید «القبور»، با تاسی از حضرت موسی (ع) جهت اصلی توجه خود را مبارزه با فرعون [حاکمین] قرار داد (میراحمدی و ولدییگی، ۱۳۹۳: ۱۱۸).

از دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ به بعد سلفی‌های جهادی (متاثر از سید قطب) کم‌کم راه خود را از سلفیه نجدی جدا کردند. مهمترین بخش اندیشه‌های سید قطب (یعنی برداشت او از حاکمیت)، در ترکیب با اندیشه «ولاء و براء» و هابیت، تبدیل به یک موتور محرکی برای گروه‌های جهادی شد (شحرور، ۲۰۱۵: ۷۶). توحید حاکمیت نشان از سیاسی شدن و دولت‌خواهی سلفی‌گرایان طراح و باورمند به این مفهوم بود.

سلفیت قدیم بیشتر یک فعالیت تزکیه‌طلبانه و غیر سیاسی بود. اما سلفی‌گرایی باورمند به توحید حاکمیت، سیاست را نیز در دستورکار خود قرار داد. این داعیه سیاسی و فعالیت، دامنه متفاوتی از تبلیغ تا جنگ برای احیای مجدد حکومت اسلامی را در بر داشته است. ویژگی دیگر این سیاسی شدن این است که از قالب فردی خارج شده و سازمانی و شبکه‌ای شده است (طالبی آرانی و گویلی کیلانه، ۱۳۹۴: ۱۵). به هر حال، مفهوم توحید حاکمیت از مهمترین نقاط اختلاف و تقابل دسته‌های سلفی‌گرا است. در

۶. نام کامل سید قطب، سید قطب ابراهیم حسین الشاذلی است.

زیر با تحلیل داده‌های مستخرج از شبکه اجتماعی یوتیوب، تفاوت قائلان و غیر قائلان به این مفهوم بیان خواهد شد.

الف. تحلیل داده‌های مربوط به توحید حاکمیت

کل کدهای اختصاص داده شده در معیار توحید حاکمیت، شامل ۱۴ کد اصلی است که به فراخور موضوع دارای زیر شاخه‌های دوگانه، سه گانه و یا بیشتر می‌شود. در ارتباط با این معیار ۳۵ نفر از علماء مورد بررسی قرار می‌گیرند. هر کدام از کدهایی که در ادامه ارائه می‌شود، کلیدواژه‌های سرچ برای استخراج داده‌های مورد نیاز بوده‌اند.

مهمترین کد، توحید حاکمیت است که در آن، دو دیدگاه باورمندان و غیر باورمندان به توحید حاکمیت وجود دارد. باورمندان، در کنار دیگر اقسام سه گانه توحید (ربوبیت، الوهیت و اسماء و صفات)، قسم حاکمیت را نیز اضافه می‌کنند که نقض آن، نقض توحید است. اما غیر باورمندان، حاکمیت را در ذیل یکی از اقسام سه گانه قرار می‌دهند و آن را تنها مختص حکام و ولات امر نمی‌دانند. به تفکیک اسامی، باورمندان و غیر باورمندان شامل اسامی زیر است:

عدم باور به توحید حاکمیت / ۲۲ نفر	باور به توحید حاکمیت / ۱۲ نفر
اسامه السید الازهری	ابو جهاد المناوی
بن باز	ابو مصعب السوری
حمود بن عبدالله التوجیری	ابو محمد الجولانی
ربیع المدخلی	احمد مفتی زاده
سالم بن سعد الطویل	سعود الفنسیان
سلیمان الرحیلی	سفر الحوالی
صالح اللحیدان	سلمان العوده
صالح بن فوزان الفوزان	سلیمان علوان
عبدالرزاق البدر	عبدالله عزام
عبدالعزیز الطریفی	عبدالمهین ابراهیم
عبدالعزیز الفوزان	نجم الدین فرج (ملا کریکار)
عبدالقادر الحسین	محمد الصغیر
عثمان الخمیس	
فلاح مندرکار	
محمد امان بن علی الجامی	
محمد بن صالح العنیمین	
محمد حسن الددو	

محمد ناصر الدین الالبانی
محمد بن شمس الدین
مقبل بن هادی
ناصر العمر
یوسف القرضاوی

اهمیت این کد در آن است که تا حد زیادی تعیین کننده دیگر مواضع و کدهای ارائه شده در این معیار خواهد بود. کد بعدی مربوط به نگاه به حکام است که در این مورد می‌توان سه موضع را ذکر کرد. برخی به عدم تکفیر و کفر دون کفر باور دارند. از این نگاه، نمی‌توان به صرف عدم اجرای شریعت کسی را تکفیر کرد. چنین شخصی حاکم باشد یا محکوم، دچار گناه کبیره و کفر دون کفر شده است. موضع دوم، قائل به تکفیر معین است، یعنی بر اساس ادله و شواهد و بررسی فردی و موردی حکام، برخی تکفیر و برخی تفسیق می‌شوند. موضع سوم نیز دست به تکفیر مطلق زده و همه حکام فعلی را طاغوتانی می‌دانند که به ما انزل الله حکم نمی‌کنند. اسامی و تعداد قائلان به سه موضع فوق در جدول زیر آمده است:

تکفیر مطلق حکام / ۸ نفر	تکفیر معین / ۱۳ نفر	عدم تکفیر (کفر دون کفر) / ۱۱ نفر
ابو جهاد المناوی	عبدالعزیز الطریفی	اسامه السید الازهری
ابو محمد الجولانی	صالح اللجیدان	بن باز
ابو مصعب السوری	سلمان العوده	ربیع المدخلی
سفر الحوالی	سعود الفنسیان	سالم بن سعد الطویل
سلیمان علوان	عبدالعزیز الفوزان	سلیمان الرحیلی
عبدالمهین ابراهیم	عبدالقادر الحسین	صالح بن فوزان الفوزان
محمد الصغیر	فلاح منداکار	عبدالرزاق البدر
نجم الدین فرج (ملا کریکار)	محمد بن صالح العثیمین	مقبل بن هادی
	محمد بن شمس الدین	محمد امان بن علی الجامی
	محمد حسن الدودو	محمد ناصر الدین الالبانی
	احمد مفتی زاده	عثمان الخمیسی
	ناصر العمر	
	یوسف القرضاوی	

از دید جهادگرایان، کفر دون کفر به صورت موردی ممکن است در یک سیستمی که بر اساس شریعت اداره می‌شود، رخ دهد. اما در باب نظام

سیاسی که قانون دیگری را جایگزین شریعت کرده است و مردم را مجبور به تحاکم به آن می کند صدق نمی کند. کد بعدی مربوط به خروج علیه حاکم است که در این مورد نیز شاهد سه دیدگاه و موضع هستیم. دسته‌ای خروج را به دلیل مفسد حاصله، به کلی تحریم می کنند. مفسد حاصل از خروج بسیار بیشتر از تحمل حاکمی حتی کافر است. دسته دوم جواز نسبی خروج را تبلیغ می کنند یعنی علیه برخی از حکام می توان قیام کرد و برخی دیگر نیاز به اصلاحات دارند. دسته سوم کسانی‌اند که خروج را به طور مطلق جایز می دانند زیرا همه حکام مرتکب کفر شده‌اند و به اقامه شرع قیام نمی کنند و باید سرنگون شوند. اسامی و تعداد این سه دسته نیز به قرار زیر است:

تحریم مطلق خروج/ ۱۵ نفر	جواز نسبی خروج/ ۱۱ نفر	جواز مطلق خروج/ ۸ نفر
اسامه السید الازهری	سعود الفنسیان	ابو جهاد المناوی
بن باز	سفر الحوالی	ابو محمد الجولانی
حمود بن عبدالله التوجیری	سلمان العوده	ابو مصعب السوری
ربیع المدخلی	سلیمان علوان	عبدالله عزام
سالم بن سعد الطویل	صالح اللحدان	عبدالمهین ابراهیم
سلیمان الریحلی	عبدالعزیز الطریفی	محمد الصغیر
صالح بن فوزان الفوزان	عبدالعزیز الفوزان	مقبل بن هادی
عبدالرزاق البدر	عوض القرنی	نجم الدین فرج (ملا کریکار)
عبدالقادر الحسین	محمد حسن الددو	
عثمان الخمیس	ناصر العمر	
فلاح مندار	یوسف القرضای	
محمد بن صالح العثیمین		
محمد امان بن علی الجامی		
محمد ناصر الدین الالبانی		
محمد بن شمس الدین		

از نگاه سلفی گرایان غیرباورمند به توحید حاکمیت، به ویژه مدخلی / جامیه‌ها، خروج بر حکام فاسق به معنای از بین بردن منکری، به وسیله منکری بزرگتر است. در این نگاه، اصول گرایان سلفی گرا با علمای رسمی و سنتی غیرسلفی گرا هم نظر هستند. به عبارت بهتر اکثریت اسلام گرایان (شامل غالبیت اهل سنت و سلفی گرایان غیر باورمند به توحید حاکمیت)، خروج علیه حاکم را به دلیل مفسد حاصل از آن جایز نمی دانند و با هم هم رای‌اند.

کد دیگر مربوط به جهاد است که در این باب نیز چهار موضع را ناظریم. برخی بر اساس وضعیت کشورها، بین تبلیغ و جهاد در نوسان هستند. برخی دوران را مدنی دانسته و در پی تبلیغ و دوری از سیاست‌اند. برخی نیز دوران را مکی دانسته اما بین تبلیغ و جهاد مختلف‌اند و به دو دسته تقسیم می‌شوند. اسامی و تعداد این علما و دسته‌ها در جدول زیر ذکر شده است:

بین تبلیغ و جهاد/ ۹ نفر	دوران مدنی و تبلیغ / ۴ نفر	دوران مکی و جهاد/ ۷ نفر	دوران مکی و تبلیغ / ۱۴ نفر
سعود الفنسیان	اسامه السید الازهری	ابو جهاد المناوی	بن باز
سفر الحوالی	صالح اللحیدان	ابو محمد الجولانی	حمود بن عبدالله التوجیری
سلمان العوده	عثمان الخمیس	ابو مصعب السوری	ربیع المدخلی
سلیمان علوان	یوسف القرصاوی	عبدالله عزام	سالم بن سعد الطویل
عبدالعزیز الطریفی		عبدالمهین ابراهیم	سلیمان الرحیلی
عبدالعزیز الفوزان		محمد الصغیر	صالح بن فوزان الفوزان
عوض القرنی		نجم الدین فرج (ملا کریکار)	عبدالرزاق البدر
محمد حسن الددو			عبدالقادر الحسین
ناصر العمر			فلاح مندکار
			محمد امان بن علی الجامی
			محمد بن صالح العثیمین
			محمد ناصر الدین الالبانی
			محمد بن شمس الدین
			مقبل بن هادی

کد بعدی مربوط نگاه به قیام کنندگان است که یا اینان را خارجی و یا مجاهد می‌دانند. در این کد، داعش را جزء قیام کنندگان لحاظ نکرده‌ایم. اسامی و تعداد این دو موضع نیز در ذیل آمده است:

قیام کنندگان خوارج اند/ ۱۷ نفر	قیام کنندگان مجاهد اند/ ۱۷ نفر
اسامه السید الازهری	ابو جهاد المناوی
بن باز	ابو محمد الجولانی
حمود بن عبدالله التوجیری	ابو مصعب السوری
ربیع المدخلی	سعود الفنسیان
سالم بن سعد الطویل	سفر الحوالی
سلیمان الرحیلی	سلمان العوده

صالح اللحيان	سلیمان علوان
صالح بن فوزان الفوزان	عبدالعزیز الطریفی
عبدالرزاق البدر	عبدالعزیز الفوزان
عبدالقادر الحسین	عبدالله عزام
عثمان الخمیس	عبدالمهین ابراهیم
فلاح مندرکار	عوض القرنی
محمد امان بن علی الجامی	محمد الصغیر
محمد بن صالح العثیمین	محمد حسن الددو
محمد ناصر الدین الالبانی	ناصر العمر
محمد بن شمس الدین	نجم الدین فرج (ملا کریکار)
مقبل بن هادی	یوسف القرضاوی

کد بعدی نگاه به سید قطب است. سید قطب را نماد اخوان جهادی در نظر گرفتیم زیرا سلفی‌ها تمام جریان‌ها منتقد حکومت را پیرو سید قطب دانسته و بالقب اخوانی و قطبی خطاب می‌کنند که در این باره نیز شاهد سه دیدگاه ذم، مدح و بین مدح و ذم در باب سید هستیم. کسانی او را عالم و مجتهدی می‌دانند که در برخی مسایل فقهی و به‌ویژه توحید حاکمیت و تکفیر به خطا رفته است. کسانی نیز کلا سید را بر خطا و گمراهی می‌دانند. کسانی دیگر او را فقیه و عالم و ادیب و شهید می‌دانند و از مبارزات او تمجید می‌کنند.

رد و قبول / ۴ نفر	ذم / ۱۳ نفر	مدح ۶ نفر
عبدالعزیز الطریفی	اسامه السید الازهری	ابو مصعب السوری
محمد حسن الددو	بن باز	سلمان العوده
محمد ناصر الدین الالبانی	ربیع المدخلی	سلیمان علوان
یوسف القرضاوی	سالم بن سعد الطویل	عبدالله عزام
	سلیمان الرحیلی	محمد الصغیر
	صالح اللحيان	نجم الدین فرج (ملا کریکار)
	صالح بن فوزان الفوزان	
	عبدالرزاق البدر	
	عبدالقادر الحسین	
	فلاح مندرکار	
	محمد امان بن علی الجامی	
	محمد بن صالح العثیمین	
	محمد بن شمس الدین	

مدح الصحوه / ۱۱ نفر

ذم الصحوه / ۱۷ نفر

ابو مصعب السوری	اسامه السید الازهری
سعود الفنیسان	بن باز
سلمان العوده	حمود بن عبدالله التوجیری
سلیمان علوان	ربیع المدخلی
عبدالعزیز الطریفی	سالم بن سعد الطویل
عوض القرنی	سلیمان الریحلی
محمد الصغیر	صالح اللحیدان
محمد حسن الددو	صالح بن فوزان الفوزان
ناصر العمر	عبدالرزاق البدر
نجم الدین فرج (ملا کریکار)	عبدالقادر الحسین
یوسف القرضاوی	عثمان الخمیس
	فلاح مندکار
	محمد امان بن علی الجامی
	محمد بن صالح العثیمین
	محمد ناصر الدین الالبانی
	محمد بن شمس الدین
	مقبل بن هادی

در مورد نگاه به سید قطب، معمولاً علمای مخالف او و همراستا با حکام، آزادانه و بدون ترس مواخذه و تهدید، دیدگاه مخالف خودشان را در باب سید قطب بیان می‌کنند. اما علمای موافق با او، معمولاً از ترس تهمت سیاسی و خروج از طاعت، خیلی واضح و علنی در مورد سید قطب اظهار نظر نمی‌کنند و دیدگاه موافق خود را بیان نمی‌کنند. کد دیگر در ارتباط با جایگاه الصحوه و به‌ویژه الحوالی و العوده و نگاه دیگران (شامل مدح و ذم) به آنهاست.

کد بعدی شامل نگاه به علمای رسمی سلفی‌گرایی (مانند البانی، بن باز، عثیمین و الفوزان و به‌ویژه ربیع المدخلی و جامی) می‌شود. در باب اهمیت این کد نباید فراموش کرد که بن باز و فتوای او یکی از مهمترین نقاط عطف در تاریخ سلفی‌گرایی بود. در میان وهابیان، العثیمین و بن باز به شیخین مشهوراند. به هر حال در این مورد سه دیدگاه وجود دارد. کسانی که علمای رسمی را اساتید خود و بر حق دانسته و برای آنها کمال احترام را قائل‌اند. کسانی نیز به علمای رسمی احترام گذاشته اما آنها را در برخی مسایل خطا کار می‌دانند. کسانی هم علمای رسمی و به‌ویژه مدخلی / جامیه‌ها را به دلیل سکوت در برابر حکام، مرجئه می‌دانند.

علمای رسمی پر راه صحیح اند / ۱۲ نفر	در برخی مسایل خطا کارند / ۷ نفر	علمای رسمی مرجئه اند / ۱۴ نفر
بن باز	اسامه السید الازهری	ابو جهاد المناوی
ربیع المدخلی	صالح اللحیدان	ابو محمد الجولانی
سالم بن سعد الطویل	عبدالغزیز الفوزان	ابو مصعب السوری
سلیمان الرحیلی	عبدالقادر الحسین	سعود الفنسیان
صالح بن فوزان الفوزان	محمد حسن المددو	سفر الحوالی
عبدالرزاق البدر	محمد بن شمس الدین	سلمان العوده
عثمان الخمیس	یوسف القرضاوی	سلیمان علوان
فلاح مندرکار		عبدالغزیز الطریفی
محمد امان بن علی الجامی		عبدالله عزام
محمد بن صالح العثیمین		عبدالمهین ابراهیم
محمد ناصر الدین الالبانی		عوض القرنی
مقبل بن هادی		محمد الصغیر
		ناصر العمر
		نجم الدین فرج (ملا کریکار)

یکی از کدها نیز به تکفیر فرق اختصاص داده شده است. هرچند در معیار اعتقادی به این موضوع پرداخته شد، اما به دلیل وجود داده‌های جدید از علمای جدید و نیز ارتباط موضوعی با دیگر کدها، بحث تکفیر دوباره مطرح می‌شود. نکته‌ای که باید مورد توجه قرار گیرد این است که در این موارد، کلمه بدعت و مبتدع نزد سلفی گرایان (وهابیان) نوعی تقیه است که در اصل منظور آنها از این دو کلمه، کفر و کافر است. در این باب دو نگاه وجود دارد. برخی بر اساس اعمال و رفتار فردی و در چارچوب اجماع دست به تکفیر می‌زنند. در مقابل، تکفیر مطلق به معنی تکفیر گروهی کل اعضای یک فرقه است.

تکفیر معین / ۱۴ نفر	تکفیر مطلق / ۱۸ نفر
احمد مفتی زاده	ابو جهاد المناوی
اسامه السید الازهری	ابو محمد الجولانی
سعود الفنسیان	ابو مصعب السوری
سلمان العوده	بن باز
عبدالغزیز الطریفی	حمود بن عبدالله التوجیری
عبدالغزیز الفوزان	ربیع المدخلی
عبدالقادر الحسین	سالم بن سعد الطویل

عبدالله عزام	سفر الحوالی
محمد الصغیر	سلیمان علوان
محمد بن صالح العثیمین	صالح اللحیدان
محمد حسن الددو	صالح بن فوزان الفوزان
ناصر العمر	عبدالرزاق البدر
نجم الدین فرج (ملا کریکار)	عثمان الخمیس
یوسف القرضاوی	فلاح مندکار
	محمد امان بن علی الجمی
	محمد ناصر الدین الالبانی
	محمد بن شمس الدین
	مقبل بن هادی

چهار کد بعدی مربوط به مدل سیاسی مطلوب و جایگزین اسلام‌گرایان است. تلاش بر آن است تا با توجه به مفاهیم «ماهیت»، «شرایط مناسب» و «نحوه عملیاتی کردن» مدل سیاسی مطلوب، تفاوت‌های سلفی‌گرایان با یکدیگر و نیز با غیرسلفی‌گرایان بررسی شود.

لذا کد بعدی عبارت از «ماهیت» جایگزین سیاسی اسلام‌گرایان است که شامل خلافت و حکومت اسلامی است. حکومت‌گرایان، در مرحله نخست به دنبال اسلامی کردن دولت‌ها و حکومت‌های فعلی جهان اسلام هستند. در نتیجه، قریب به اتفاق این علما، احیای خلافت را در شرایط فعلی قابل حصول ندانسته و در صورت باور به آن نیز، در اولویت‌های بعدی و نهایی قرار می‌گیرد. آنها در مرحله نخست یا به دنبال اسلامی کردن حکومت‌های فعلی جهان اسلام هستند یا اینکه حکومت‌های فعلی را اسلامی می‌دانند و در پی حفظ وضع موجود هستند. در این مورد شاهد تفاوت خیلی مهمی بین سلفی‌گرایان و به طور کلی اسلام‌گرایان نیستیم. اختلافات اصلی در دو کد آتی خود را نشان می‌دهد.

کد دیگر در این رابطه مربوط به شرایط و زمان مناسب عملیاتی کردن و تاسیس نظام سیاسی اسلامی است. برخی از علماء معتقد به امکان احیای حکومت اسلامی در بلندمدت‌اند و شرایط فعلی را مناسب نمی‌دانند. برخی نیز معتقد به امکان احیای حکومت اسلامی در کوتاه مدت بوده و شرایط احیاء را مناسب می‌دانند.

در بلند مدت / اکنون شرایط مناسب نیست / ۱۸ نفر در کوتاه مدت / اکنون شرایط مناسب است / ۱۷ نفر

احمد مفتی زاده	ابو جهاد المناوی
اسامه السید الازهری	ابو محمد الجولانی
بن باز	ابو مصعب السوری

سعود الفنسيان	حمود بن عبدالله التوجيري
سفر الحوالي	ربيع المدخلي
سلمان العوده	سالم بن سعد الطويل
سليمان علوان	سليمان الرحيلي
عبدالعزیز الطریفی	صالح اللحيدان
عبدالعزیز الفوزان	صالح بن فوزان الفوزان
عبدالله عزام	عبدالرزاق البدر
عبدالمهين ابراهيم	عبدالقادر الحسين
عوض القرني	عثمان الخميني
محمد الصغير	فلاح مندكار
محمد حسن الددو	محمد امان بن علي الجامي
ناصر العمر	محمد بن صالح العثيمين
نجم الدين فرج (ملا كريكار)	محمد ناصر الدين الالباني
يوسف القرضاوي	محمد بن شمس الدين
	مقبل بن هادي

كد بعدی که در این چارچوب قرار می گیرد عبارت از نحوه عملیاتی کردن نظام سیاسی اسلامی است. بیشترین اختلاف بین سلفی گرایان مربوط به این کد می باشد. پنج موضع را می توان در این مورد ذکر کرد. کسانی بین اصلاح/انقلاب قرار می گیرند و به فراخور وضعیت کشورهای اسلامی یکی از این دو را مد نظر دارند. برخی صبر و دعا را توصیه می کنند. اصلاح گرایانی هستند که در چارچوب قوانین دولت متبوع، بر اصلاحات جزئی نظر دارند. انقلاب گرایان بر روش های مدنی و آگاهی بخشانه برای تحول بنیادین تاکید دارند طوری که مفاسد آن بسیار کمتر از وجود حاکم ظالم باشد. جهادگرایان نیز بر مبارزه مسلحانه و حتی عملیات انتحاری باور دارند. یکی از نکات این کد آن است که کسانی که به صبر، دعا و تبلیغ عقیده

اصلاح/انقلاب ۵ نفر	صبر و دعا و تبلیغ/ ۱۶ نفر	اصلاحات/ ۳ نفر	انقلاب / ۵ نفر	جهاد/ ۶ نفر
احمد مفتی زاده	بن باز	صالح اللحيدان	سعود الفنسيان	ابو جهاد المناوی
سلمان العوده	حمود بن عبدالله التوجيري	عبدالعزیز الفوزان	سفر الحوالي	ابو محمد الجولاني
عوض القرني	ربيع المدخلي	يوسف القرضاوي	سليمان علوان	ابو مصعب السوري
محمد حسن الددو	سالم بن سعد الطويل	عبدالعزیز الطریفی	عبدالله عزام	
ناصر العمر	سليمان الرحيلي	محمد الصغير	عبدالمهين ابراهيم	
	صالح اللحيدان		نجم الدين فرج (ملا كريكار)	

		صالح بن فوزان الفوزان
		عبدالرزاق البدر
		عبدالقادر الحسین
		عثمان الخمیص
		فلاح مندکار
		محمد امان بن علی الجامی
		محمد بن صالح العثیمین
		محمد ناصر الدین الالبانی
		محمد بن شمس الدین
		مقبل بن هادی

توحیدی به دور از کار سیاسی باوردارند هم شامل سلفی‌گرایان اصول‌گرا و هم علمای سنتی و صوفی‌گرا نیز می‌شود. انقلاب‌گرایان نیز بیشتر بر روش‌های مدنی و آگاهی‌بخشانه برای تحول بنیادین تاکید دارند طوری که مفسد آن بسیار کمتر از وجود حاکم ظالم باشد. جهادگرایی در انتهای طیف خشونت قرار می‌گیرد.

ب. نتیجه‌گیری معیار توحید حاکمیت: فلوجارت نهایی

توحید حاکمیت به عنوان یک معیار سیاسی و اعتقادی، معیار مناسب و جامعی برای روشن شدن بهتر دسته‌بندی سلفی‌گرایان است. نگاه به توحید حاکمیت و باور و یا عدم باور به آن، مواضع نسبت به حکام، خروج علیه آنها، نگاه به قیام‌کنندگان، اقدامات لازم در مقابله با رژیم، ماهیت، زمان مناسب و نحوه عملیاتی کردن مدل سیاسی مطلوب آنها را تا حدود زیادی تعیین می‌کند.

در کل نتیجه این معیار، یک دسته‌بندی چهارگانه است که تمامی علمای مورد بررسی در این پژوهش، در یکی از این دسته‌ها قرار می‌گیرند. از آنجایی که علمای مورد بررسی از بزرگان سلفی‌گرا و غیرسلفی‌گرا هستند، مدل ایجاد شده، قالب مناسبی برای بررسی سلفی‌گرایان و حتی بیشتر اسلام‌گرایان در باب فقه سیاسی است. موضع همه آنها، در باب شرایط/زمان و نحوه عملیاتی کردن مدل سیاسی اسلامی، بین صبر/دعا، اصلاح، انقلاب و جهاد قرار می‌گیرد. این طیف را به گونه زیر می‌توان نشان داد:

باورمندان به توحید حاکمیت دو مسیر را بر اساس مدل طراحی شده پایین طی می‌کنند که در نهایت موضع آنها به دو شکل اصلاح/انقلاب و

جهاد بروز می‌کند. ناباوران به توحید حاکمیت نیز به دو مسیر صبر/دعا و اصلاح/انقلاب ختم می‌شود. کدهای اختصاص داده شده به رنگ قرمز مشخص شده‌اند:

اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
سلفی/گرای	دور/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین

نمودار باورمندان به توحید حاکمیت و دو مسیر معمول آن

اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
سلفی/گرای	دور/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین

نمودار عدم باورمندان به توحید حاکمیت و دو مسیر معمول آن

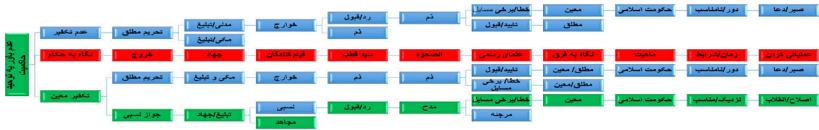
طبق دو شکل فوق می‌توان مسیر نگاه سیاسی افراد و جریان‌ها سلفی‌گرایی را پی گرفت. در ذیل برخی از علمای بارز سلفی و غیرسلفی به عنوان نمونه ذکر می‌شوند. جامیه و مدخلیه یکی از جریان‌ها سلفی‌گرایی است که در نگاه به حکام و سیاست، در انتهای طیف اصول‌گرایی و حافظ نظم موجود قرار می‌گیرند. بر مبنای مدل طراحی شده در زیر، افکار محمد امان الجامی و ربیع المدخلی به عنوان موسسین این جریان نشان داده می‌شود. صالح الفوزان و بن باز نیز دقیقاً همین مسیر را طی می‌کنند. مسیر با رنگ سبز مشخص شده است:

اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
سلفی/گرای	دور/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین

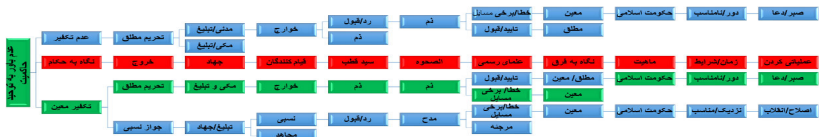
به طور کلی اکثر علمای رسمی (اصول‌گرای سلفی) همین مسیر را طی می‌کنند با اندکی اختلاف در برخی کدها، اما در نهایت و در کد مدل سیاسی اسلامی به هم می‌رسند. ناصر البانی به عنوان عالم رسمی دیگر سلفی‌گرایی، تنها در نگاه به سید قطب با این مسیر متفاوت است، زیرا نگاه او به سید بین رد و قبول است. العثمین نیز به دلیل تکفیر معین حکام در مسیر دوم قرار می‌گیرد اما در نتیجه به علمای رسمی دوباره ملحق می‌شود که در زیر می‌آید:

اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
سلفی/گرای	دور/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین
اصلاح/انقلاب	لزوم/حاکمیت	حکومت اسلامی	تفکر معین	مرحله	مدح	مدح	مدح	مجاهد	تذکر/توبه	جواز تسبیح	تفکر معین

در میان این ناباوران به توحید حاکمیت برخی از سلفی گرایان قرار دارند که در مسیر دوم یعنی اصلاح/انقلاب قرار می‌گیرند. از جمله ناصر العمر و عبدالعزیز الطریفی که در زیر مسیر آنها مشخص می‌شود:

بر اساس معیار توحید حاکمیت و مدل طراحی شده، غیرسلفی گرایان را هم می‌توان بررسی کرد. آنها حکام را به صورت «مطلق» تکفیر نمی‌کنند بلکه یا به صورت فردی و معین بر اساس اجماع دست به این کار می‌زنند و یا در کل قائل به تکفیر آنان نیستند. عبدالقادر الحسین به عنوان یک عالم صوفی گرا، بر اساس این کدها، با جریان نخست (سلفی گرای اصول گرا) همراه است:

علمای الازهر از دیگر نمونه علمایی هستند که نشان دهنده تقابل اندیشه علمای سنتی (عامه اهل سنت) با سلفی گرایان اند. اینان دو سر طیف سلفی گرای، یعنی جهادگرایان و مدخلی‌ها را مورد نقد قرار می‌دهند. اینان در معیار اعتقادی از کل سلفی گرایان تفکیک می‌شوند. در معیار سیاسی، می‌توانند با سلفی گرایان عمل گرا (طبق قوانین دولت متبوع) همفکر باشند. در معیار توحید حاکمیت نیز در موضع میانی بین جهادگرایان و مدخلی‌ها (اما بدون تکفیر حکام و صرفاً در امر فعالیت سیاسی و جواز نقد و نصیحت حکام) قرار می‌گیرند. یوسف القرضاوی و حسن الددو دو تن از این ناباوران به توحید حاکمیت و در عین حال غیرسلفی گرا هستند که یک مسیر مشترک را با اندکی تفاوت در نگاه به قیام‌کنندگان طی می‌کنند:

اسامه السید به عنوان یک غیرسلفی گرا و مشابه دیدگاه غالب اهل سنت (اشعری)، از یک موضع میانه بین مدخلی/جهادی و نیز متفاوت از اخوانی،

غیرسلفی‌گرا در عصر کنونی هستند که با مشخص شدن مسیر و نگاه آنها به سیاست و حکومت‌های فعلی، پیروان آنها نیز در دسته‌های تعیین شده و مسیر آنها قرار می‌گیرند.

سلفی‌گرایان در باب معیار اعتقادی غالباً مشترک‌اند و اختلاف عمده آن‌ها در معیارهای سیاسی و حاکمیتی است. آنها در معیار اعتقادی، خود را مصداق فرقه ناجیه دانسته و دیگر فرق را تکفیر می‌کنند. در معیار سیاسی نیز به دو دسته اصول‌گرا و عمل‌گرا تقسیم می‌شوند. دسته‌بندی‌های قبلی تفاوت این دو دسته را تأکیدی می‌دانند اما نگاه به سیاست و حکام (توحید حاکمیت)، تبدیل به یک معیار اعتقادی شده است به نحوی که طرفین یکدیگر را در این باب تکفیر و تفسیق می‌کنند. مدل طراحی شده در این پژوهش، بر اساس معیارهای زمانی، اعتقادی، سیاسی و به‌ویژه توحید حاکمیت، مدلی مناسب برای بررسی جریان‌ها و افراد این تفکر است. این مدل بهتر از دیگر دسته‌بندی‌ها، تفاوت‌های موجود درون سلفی‌گرایی و نیز با غیرسلفی‌گرایان را در محث فقه سیاسی و نگاه به حکومت و فعالیت سیاسی در عصر حاضر نشان می‌دهد. نتیجه حاصله، مسیرهای چهارگانه در این تفکر است که شامل اصول‌گرایی، عمل‌گرایی اصلاح‌طلب، عمل‌گرایی انقلابی و جهادگرایی می‌باشد.

منابع

- احمدوند، شجاع (۱۳۸۶)، دو قرائت مختلف از سنت اسلامی، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۱۰.
- البوطی، محمد سعید رمضان (۱۳۸۹)، سلفیه بدعت یا مذهب: نقدی بر مبانی وهابیت. ترجمه حین صابری. انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.
- دکمچیان، هرابر (۱۳۸۳)، اسلام در انقلاب، جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب، ترجمه حمید احمدی، شرکت انتشارات کیهان، تهران.
- الرشید، مضاوی (۱۳۹۳)، عربستان سعودی و جریان‌های اسلامی جدید، ترجمه رضا نجف‌زاده، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات، تهران.
- طالبی آرانی، روح اله و گویلی کیلانه، جمال (۱۳۹۵)، جهانی شدن عملکرد سلفی‌گری در پرتو گسترش فناوری ارتباطات: مطالعه موردی داعش. فصلنامه سیاست جهانی، دوره ۵، شماره ۴.
- فرمانیان، مهدی (۱۳۸۸)، فرق‌تسنن. قم: نشر ادیان.
- کامروا، مهران (۱۳۹۱)، خاورمیانه معاصر. ترجمه محمد باقر قالیباف و سید موسی پورموسوی، نشر قومس، تهران.
- گریفیتس، مارتین (۱۳۹۴)، دانشنامه روابط بین‌الملل و سیاست جهان. ترجمه علیرضا طیب، چاپ سوم، نشر نی، تهران.
- میراحمدی، منصور و ولدبیگی، علی اکبر (۱۳۹۳)، جریان‌های سلفی: از انقیاد تا افراط‌گرایی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۵ شماره ۲،

۱۱۱-۱۳۲.

- هالییدی، فرد؛ بوزان، باری؛ بوش، هینه و دیگران (۱۳۹۰)، خاورمیانه نو: نظریه و عمل. ترجمه عسگر قهرمان پور. انتشارات امیر کبیر، تهران.
- بابائی، حبیب‌الله و خراسانی، رضا (۲۰۱۴)، الحضاره و الحدائنه فی الفکر العربی المعاصر. مرکز الحضاره لتنمیه الفکر الاسلامی، بیروت.
- بال، سلطان (۲۰۱۴)، السلفیه الکوئتیه ونفوذها المتنامی فی بلاد الشام. مرکز کارنیگی للشرق الاوسط.
- شحرور، محمد (۲۰۱۵)، الدین و السلطه قراءه معاصره للحاکمیه. دار الساقی، بیروت، لبنان.
- الشوائشی، سلیمان، مفهوم السلف و السلفیه قديماً و حديثاً، الشریعة و الدارسات الاسلامیه، عدد ۲۲
- صراط الحق، علی (۲۰۰۰)، القرضای فی العراء، موقع اهل سنة والجماعت، معهد دار السنه و الجماعه، بنغلادش.
- الطائی، نجاح (۲۰۱۲)، الوهابیون خوارج ام سنه؟ الطبعه الاولی، دارالهدی لاحیاء التراث، قم، ایران.
- الطلبی، شکیب بن بدیره (۱۳۹۲)، نافذه علی اهم الفرق و المذاهب الاسلامیه، مرکز المصطفی (ص) العالمی، قم، ایران.
- علی عیید، سعید (۲۰۰۸)، تنظیم القاعده النشاة، الخلفیه الفکریه، الامتداد، القاہره، مکتبه مدبولی
- ولد اباه، السید (۲۰۱۴)، الدین و السیاسه و الاخلاق: مباحث فلسفیه فی السیاقین الاسلامی و الغربی. جداول للنشر و الترجمه و التوزیع، البعه الاولی، بیروت، لبنان.
- علی (کاروانی)، ابوبکر (۲۰۱۵)، داعش له نیوان توندرد و یی ثانی و شکستی دوله تدا، چاپ خانه روز هه لات
- Ali, M. B. (2015), Roots of Religious Extremism, the: Understanding The Salafi Doctrine of Al-wala' Wal Bara' (Vol. 9). World Scientific. Available at: <https://b2n.ir/892838>
- Wiktorowicz, Q. 2006. Anatomy of the Salafi movement. Studies in Conflict & Terrorism, 29, 207-239.
- hadith.inoor.ir
- hawzah.net
- <https://b2n.ir/q78721>
- <https://b2n.ir/q78721>
- <https://b2n.ir/w43049>
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civilization>
- <https://www.mehrnews.com/news/2911824/%D9%81%D8%B1%D9%88%D9%BE%D8%A7%D>
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/civilization>

- <https://www.youtube.com/live/x3JeFGdkL1Q?si=HTqrL-Luq7N-NWOU7>
- https://www.youtube.com/live/xI1t6Mj6hWA?si=GhCL_90b5LTzn600
- <https://www.youtube.com/watch?v=4MYjEWR7O-0>
- https://www.youtube.com/watch?v=6c_ohGCNsQQ
- <https://www.youtube.com/watch?v=BscjrhlLcTs&t=37s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=ce6zraQvth8>
- https://www.youtube.com/watch?v=CtaKcMKn_fm
- <https://www.youtube.com/watch?v=DPVmRrZ3txg>
- <https://www.youtube.com/watch?v=FE4fTr89NEY>
- <https://www.youtube.com/watch?v=guU15Vg-cos>
- <https://www.youtube.com/watch?v=iKHCKnM33h0&t=2s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=lkZHrMmuY-I>
- <https://www.youtube.com/watch?v=n7t9Xjod35E>
- <https://www.youtube.com/watch?v=twWXLgXgS6k>
- https://www.youtube.com/watch?v=vNqUu1Ex_II
- <https://youtu.be/2mbsbjRerCc?si=veKYQJTBzQe-UPuP>
- https://youtu.be/2P_SMKX011o?si=tn-ot0m3TsQPbtHc
- <https://youtu.be/32Rvjf-M1-g?si=jW1j5LeTAHECLEEP>
- <https://youtu.be/33fEMrYWIsE?si=al3o-I-Pgp1ssqyw>
- <https://youtu.be/3b29HZztC4A?si=ZV6RJ3oSKWyEwVEX>
- <https://youtu.be/3eCYk84GVf0?si=8ibbrqXE2460dXIw>
- <https://youtu.be/3ihRH4pavJc?si=PpJU3L3C8FkAkJNO>
- <https://youtu.be/3pVrQaSU1eY?si=iv0ABM1WutZIOXyB>
- <https://youtu.be/3pVrQaSU1eY?si=yOT5b3LQuATUoYeG>
- <https://youtu.be/3WnK0CoRBmo?si=fbS7zPpvXZLPDIZY>
- <https://youtu.be/4AHQW3FaVOE?si=L6Mu26OlgJKYadnF>
- https://youtu.be/4VNdxNGTvtg?si=0JTpjzD_oHh-YjEh
- <https://youtu.be/5tiKatHupSk?si=ai657vk8Is9Kr4W0>
- <https://youtu.be/6jWxeJojIG0?si=BecEtZoYtdivSAbA>
- https://youtu.be/71cdi59_YmE?si=zngv9zcYtCo5Ibpq
- <https://youtu.be/75RH1dLRQbI?si=EebVyBx8oEBvvBsz>
- https://youtu.be/7bXHGhFbOlc?si=iznDSP1j_adA30r2
- <https://youtu.be/7f2sfEHV5Ts?si=cJ81Nnm1lCIw3tKK>
- <https://youtu.be/8PI0QoLi8ZY?si=dTx77W7ZRyQSR8RU>
- https://youtu.be/8ZvRdra7Z-c?si=nqO5PdC1i_bVspg
- <https://youtu.be/98l43I5Xw6o?si=9xaFQTyWbxYlByer>
- <https://youtu.be/9FZN1Aie2mc?si=UdrcFQJoksY7bI3S>
- https://youtu.be/9ZYARauHw3c?si=ueVfJ_uP0_2rMID2
- https://youtu.be/a_yY9bvDzz8?si=8VLb_znCaiNsh-Sq

- <https://youtu.be/A-73DkhfwY8?si=Q6n8Z4MQyAWFq9wM>
- <https://youtu.be/ac2gcDEK7RQ?si=LUs4GifbrFNueIsZ>
- <https://youtu.be/AEkGF-LhQGY?si=ZIGwVGIZalS8nY3b>
- <https://youtu.be/AhGpUTQCxYk?si=WGtO5LNIZkWG7QIo>
- <https://youtu.be/Aot8jOv7Ak0?si=poyKnO23pUgaUkBr>
- <https://youtu.be/aSAToA8ONWU?si=ZvOTmcxKroOMia98>
- https://youtu.be/AwH7H_raygo?si=0f9MCdG0mJ4FL2gs
- https://youtu.be/b_NIog90FqA?si=pGvW28gU5wA2XR0N
- <https://youtu.be/B2vGseHK4Po?si=3i81awJydz5ZZ199>
- https://youtu.be/Be0d5n_PfgA?si=8BENmAp6CB3uhuiW
- <https://youtu.be/b-MusNMIFek?si=ymJzHgNG9Asc-eg2>
- <https://youtu.be/BRy2c2mjf-4?si=l89ysO1wqC5YLP0n>
- <https://youtu.be/BS7o6rkutVI?si=GCAeGeQmEMTTf2W1>
- <https://youtu.be/BVCifZ3gHys?si=PKrt4wQAX25wL9vh>
- <https://youtu.be/bWEY0G4Rai4?si=Wd3DDuZoh7sFBFEs>
- https://youtu.be/bXYmRJ_Ww94?si=1r15AUV6DK1XJaJb
- <https://youtu.be/C825fzdDm6A?si=Nv8NICgEVuQMPGPs>
- <https://youtu.be/CAxtPuGR9ZQ?si=EnuXmMjBzFUAZkPA>
- <https://youtu.be/CDfCi7Ba0rY?si=MIoxtNIgog5f2xkM>
- https://youtu.be/D_GhXiFHqDA?si=Shpegh8w0jPYI7M
- https://youtu.be/D6Iwd_BPEnQ?si=nOidks7ATN1M_E3T
- <https://youtu.be/d9-GEmpuRHQ?si=TCHX5JLHpY7oUyOQ>
- <https://youtu.be/dEGsROjnCL4?si=axU7eghf3c4koQc>
- <https://youtu.be/dhcjdUJUzpo?si=Ayo5mcKM3NixG6hC>
- https://youtu.be/diPyCK_Z7NI?si=wcjINiRNoqNYh6-
- <https://youtu.be/dsbl1TD2-B8?si=DK3RhvWj2ydMgrdk>
- <https://youtu.be/DYEPaYudkw0?si=roLfEL5z-1CntQL0>
- https://youtu.be/DzicqDUcmNs?si=_1pRRJH_bBtDB0Z5
- <https://youtu.be/EMeNjLcsl6w?si=paOyQMMMYPug5NqA>
- https://youtu.be/F7_yb7kNPzc?si=mDHR3_CR9-3MxSov
- https://youtu.be/fcvQamvf_3g?si=OTeKwDkf1vdg7LFN
- <https://youtu.be/ffzC5oKaXU4?si=CFW6V4GYBaeYyW-R>
- <https://youtu.be/FLh26wR-slw?si=PtJb0kHQTC-SXUa>
- <https://youtu.be/fltzz9V0KCw?si=df6-Hbojb6nmZle6>
- <https://youtu.be/fRYxG4NSIac?si=VTioxg26YIBd-Q0m>
- <https://youtu.be/fTuYXyZfg7w?si=yRXDV9ztLbBnQDpx>
- https://youtu.be/G1V6671k_6Y?si=r9_1UQ7As3t4akWZ
- https://youtu.be/GMBsaD9_wI0?si=x-jJ7hkWPoD70b-2
- <https://youtu.be/GQ1MwY8vJbQ?si=FSxAQwzD1cJsMQiJ>
- https://youtu.be/GW_itRNyef8?si=e8pXFjTCA6q4bnTc
- https://youtu.be/H2OLxTaTWBw?si=GxR_sHdIlgBQTRfN

- <https://youtu.be/HPFHOUpMV48?si=5Lig0NwxpyhA01Ob>
- <https://youtu.be/H-TdtWqXkrs?si=Su9numb9SE-mlL2k>
- <https://youtu.be/hV8azTT6BGk?si=cLLf4PInWhNpztX6>
- https://youtu.be/HwDqJTK6ids?si=W_jleWgyjAG97LOx
- https://youtu.be/ICEqgy_3Q3I?si=Lm9mGhaoGZHDjtLR
- <https://youtu.be/I-dqIvq79oE?si=5A1pxw6INbFeCjxq>
- https://youtu.be/IkolNfxW-bQ?si=prIvsXS_m7eN0xJW
- <https://youtu.be/IRvCqb75cRE?si=tMl5D3bkXevHeL9Z>
- <https://youtu.be/Iutt-jyDpFA?si=2mxxyoIrdRfyYXBR>
- <https://youtu.be/jEoYDCO-vrA?si=Z-zxMWKKLUYlihbI>
- <https://youtu.be/jHmEqf2WJic?si=l0Gw-S2gZPAJhaLJ>
- <https://youtu.be/jinzNMT0Tnc?si=VQj9H-Vnbngh6834m>
- https://youtu.be/jLitJ_CjYWI?si=iQ-dSS3S0_1UVVmp
- <https://youtu.be/jTMqjzxus-A?si=VQx88dDB3opFUKGQ>
- https://youtu.be/jY1BUItuhAY?si=sv-elU_s3pTsIT1
- <https://youtu.be/K-hAwQSS8ak?si=eeXfTH4gLt7Yi9u7>
- https://youtu.be/L_TJ88x7xkw?si=AFQr2rJkX1bo_sqc
- <https://youtu.be/LCW5iyJqtsA?si=877sgojQd0XORztt>
- https://youtu.be/Luk2q1IL-MY?si=Mv7pWQYBo_doa2WN
- <https://youtu.be/lW275EKl8HY?si=2f2JrmgK4faS50-d>
- <https://youtu.be/m4GR3cWKx-Y?si=1kyLbcZdAYw4aKqD>
- <https://youtu.be/M83-BvvCjQs?si=3XnX5p4ZBC5wQL3U>
- <https://youtu.be/M8fwO5T3x3M?si=-uc389pHxYnGGtvi>
- <https://youtu.be/meA4kL6Haqw?si=lj0JaZiqYMRxMwfl>
- <https://youtu.be/Mlulmo5eiGc?si=nZ14ghVsm3AapDvI>
- <https://youtu.be/MjqSg75FawE?si=qR7xJlL8Q6ThUgv>
- https://youtu.be/MYZwW2L1esw?si=YT6q_xQOdUrgk7xf
- <https://youtu.be/N1r5gUHMkDE?si=z2M87inVvSrGpDNR>
- <https://youtu.be/N4B7tXGv61k?si=CPvSf7jdz92VIxHU>
- <https://youtu.be/nDSqNdhGtKY?si=STbvHA5YpRAKC2Wn>
- https://youtu.be/nkkVgIxtWI?si=mfKKF5_gUybwFukJ
- <https://youtu.be/nKL3cGxFZ5U?si=Y4onATI-V5hZIBvT>
- <https://youtu.be/Nl-wPtMdgNY?si=GNaw85fC4iIxx0L>
- <https://youtu.be/nRaxbd0hD4Q?si=edpoMkQrTJIHWrp9>
- https://youtu.be/nrUz4ahe5Rg?si=vQejQZ6xo_uKdMtl
- <https://youtu.be/Nvaj8PZlkXE?si=cZAA2-27o30MEJsU>
- https://youtu.be/nXMatfW_JPI?si=ZgL7UJ52sTtw-AhB
- <https://youtu.be/O5JuXvG1YVM?si=10koIJ5Lfg57opGb>
- <https://youtu.be/O7uy03uEA8w?si=pBYL32aLRg4kJ7Ms>
- https://youtu.be/Ox8ASmom-AE?si=M9oRpBfaaL_NPDQP
- https://youtu.be/oYYdl9BGKGk?si=D0PVLqKLj_ZuWZ9n

- https://youtu.be/-PO2rS9aGNQ?si=jPZpHaTN_M3Q82y8
- https://youtu.be/pqH82pk4VMg?si=QUkGUR_TzrxVuw26
- <https://youtu.be/PSCSTBa59to?si=spS0z28Bzc0AOfKk>
- <https://youtu.be/pt5XCSyws68?si=5z1ZfdrW8lGmBYEn>
- https://youtu.be/PvAV1K_qNck?si=JUX7reWZ6iKJrIRO
- <https://youtu.be/PwYOu38qFpQ?si=FSssY40fcLNad8KK>
- <https://youtu.be/PYqMwbN6-24?si=qRd7la-CdrewRZ0s>
- <https://youtu.be/q3bFwbvhQcA?si=3jjIN7jh0mfodM9Z>
- <https://youtu.be/QgKle3OWOFU?si=pG91Mo6AsMbmTfzw>
- <https://youtu.be/qJOhldyzAwI?si=s2vaC0zrYsbO7BTE>
- <https://youtu.be/QwpmhGkt69Q?si=2e2WHe9FxFHMTSyRS>
- <https://youtu.be/ReF5fF8OAPw?si=WDb9FRjdw2-mVTP>
- https://youtu.be/rITWj_gDAK4?si=0m9SsYz3xfZ1NdZ
- <https://youtu.be/rPqzi2C2G68?si=3mQ-i4j-jdOokmOS>
- https://youtu.be/rtO0OJm6_tw?si=DEHk0dFD7cTmfARp
- <https://youtu.be/SbPKmZ2myu4?si=P2q3DuFkSpulyrX>
- <https://youtu.be/SCiqrnHGtnw?si=rTDdbMujkmhLaVpo>
- https://youtu.be/shbIK0K_U10?si=dLnPaakv_sB0mrz-
- <https://youtu.be/Sn956LAGKBY?si=eFtlLunWZKOWRLR6>
- https://youtu.be/snfbibA0XHk?si=Udr6lpkpoD7f8_JZ
- <https://youtu.be/sUxHIXjpSh4?si=ACFbeat1d6L5mxlr>
- <https://youtu.be/sVHN7cWQOUI?si=DDYax7kMqztFviNk>
- https://youtu.be/sY-fV_GCKgU?si=yEKb83ir7lxqgcqF
- <https://youtu.be/Szr9JdoLcOI?si=SsbycWC0IirmBess>
- https://youtu.be/t1mzgSBtis4?si=U_HuTe7SyWYEK00S
- <https://youtu.be/tIYkRp5itCo?si=7g4dFK68KbxSogVi>
- <https://youtu.be/tK0DcEBqfmc?si=0KepoLeb8sHY2YRw>
- https://youtu.be/TN_2z9yBd9k?si=DqqqpA6IgfSIFORX
- <https://youtu.be/TPf8kZqHDZU?si=xoysV1SiEY3fMyHz>
- <https://youtu.be/TysmF4rNHIU?si=VewIYnBdwqvClif>
- <https://youtu.be/U55LdVdIdYQ?si=jdCFXO-yLJ6iBKQo>
- <https://youtu.be/-UZ4psWJ1-E?si=3OrL1EwzZkXZUaH>
- <https://youtu.be/VkcsUiO-S5s?si=uFBpD5HMWtpDkGCl>
- <https://youtu.be/vmTo97O5R0Y?si=H1ujPqsKB69Esbfo>
- https://youtu.be/vsF7l_XpgeU?si=ZroqDTm_4r7MFh0
- <https://youtu.be/Wh-lrki5eh0?si=ym893KyEtZfclUjN>
- https://youtu.be/wi2bKNPBF-4?si=OAfZq_qXQLdsH8Rq
- <https://youtu.be/WnPki9helmE?si=HzvXknhWrH0PflJL>
- <https://youtu.be/wwIiBQLoJJs?si=2jhf0FicP3IFyq2R>
- <https://youtu.be/x-Ar1Q8G9SI?si=5UIW2Vsnprhyu8D>
- <https://youtu.be/xbmj84dLIM?si=-HvfGsdGCMVDXd3o>

- <https://youtu.be/XfqNMLg7kWg?si=aJ7AS4B7t6v76-uW>
- <https://youtu.be/XGacAjtNiq8?si=ThuctzfkgiPOjE0w>
- https://youtu.be/xLQA5NGZvpc?si=SgT1da8dRN_BLVDD
- <https://youtu.be/xPcg7ZLZmMw?si=E82Hq2J2pMDSne4d>
- <https://youtu.be/xVuGbacKXqY?si=WQhmCbt1mlmuZXWv>
- <https://youtu.be/XZ9vFvBAC3w?si=047iTcTajr9df2m4>
- https://youtu.be/XZHLtDZv_C0?si=w3UjnsN72dV-9H2g
- <https://youtu.be/y2J1LbZNCfs?si=5U50WZeKwwZbpggw>
- <https://youtu.be/YeENXzI8muQ?si=6yXKTM-HFhRBeOTN>
- <https://youtu.be/YHwQ1Ni4gmw?si=AKhvVpsZ9U4gTzme>
- https://youtu.be/yKsD0_Pt2kg?si=gzLwByg-ae5tXiZW
- <https://youtu.be/-YNw3HZindI?si=JH6xYySXk1WtbDOF>
- https://youtu.be/yTXItC6iotE?si=5z39GS1ktgMs_z5e
- <https://youtu.be/yumc7QitTTs?si=Au61VdA4lRfTquuD>
- <https://youtu.be/YXDujCV7yEI?si=GfolSCC0PSUxECwl>
- <https://youtu.be/Z4ZhxTOJ9Ow?si=Aj3sXdjBXWNMXi4E>
- <https://youtu.be/Z7YAS6lIOr8?si=HdXNceecJlcyS2xTo>
- <https://youtu.be/-zfKVtKjkv8?si=9f0W3XisGhBs3CvF>
- <https://youtu.be/ZnDA-o33grI?si=NbD2oxbeYkUSFr7c>
- <https://youtu.be/ZORl3KV3b2Q?si=xienKAoEsVOMmjms>
- https://youtu.be/zx6F_7YNtFU?si=ahsKDM_dhcKAFuO0
- <https://youtu.be/zzQOjkukKmo?si=NYkvijj8Xz3ZCLu9>